

HARRY DE OLDE

00.414

In de groene steen gegrift

Merktekens in oude Groninger bakstenen

HET MAG EEN 'PERIFER PROBLEEM' ZIJN, DE FASCINATIE IS ER NIET MINDER OM. ZOALS EEN VOGELAAR NAAR VOGELS SPEURT, ZO KOESTERT DE BAKSTEENMINNAAR EEUWENOUD SPOREN, DIE IN DE NOG TAAIE KLEI ZIJN ACHTERGELATEN. IN DIT ARTIKEL STAAN DE SPOREN IN GRONINGER BAKSTENEN CENTRAAL.

In Uitwierde en Babylon

Koninginnedag van het jaar 1991 was voor Uitwierde een bijzondere dag. Niet alleen onthulde Commissaris der Koningin H.J.L. Vonhoff de gerestaureerde windwijzer op de toren, samen met zijn echtgenote bracht hij ook de eerste inscripties aan in de klei van de bakstenen die later de vloer op de eerste torenverdieping zouden sieren. Enkele honderden mensen volgden zijn voorbeeld; namen, data, tekens en uitroepen werden in de nog weke stenen gegrift.¹

Het gebruik is van alle tijden. Zolang stenen zijn gebakken, hebben mensen er hun sporen in achtergelaten. De taaie, aan de lucht gedroogde en ietwat opgestijfde, maar nog niet gebakken klei, kortom de rauwe of groene steen nodigt uit er in te krassen of te duwen, er markeringen, inschriften en versieringen in aan te brengen. Het bakken maakt dit alles duurzaam.²

De historische voorbeelden zijn legio. Al in de Akkadische tijd (ca. 2300 v.C.) werden in Mesopotamië stenen van een

(37

1. Zie voor een verslag: *Groninger Kerken*, 8 (1991) 45-46.

2. Op de details van het steenbakken ga ik hier niet in. Zie daarvoor: J.A.L. Bom, 'Oude baksteen', *Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 6^e serie, jrg. 1 (1948) 43-52; Johanna Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, Diss. Utrecht 1961, Assen, 1961; W.J.A. Arntz, 'De middeleeuwse baksteen', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 70 (1971) 98-103; A. Smit, *Stengoed. 800 jaar Groninger baksteen*, Warffum 1991; Mila Schrader, *Mauerziegel als historisches Baumaterial*, Suderburg-Hössering 1997.

1. Koninginnedag 1991 in Steenfabriek Hijlkema te Delfzijl: Commissaris der Koningin H.J.L. Vonhoff grift als eerste zijn naam in de groene steen.

2. Een deel van de vloer op de eerste verdieping van de toren in Uitwierde, gemetseld met in 1991 ingegrifte bakstenen.

koninklijke inscriptie voorzien. Nebukadnezar II (regerend van 605 tot 562 v.C.) liet in elke honderdste steen van een in Babylon opgericht bouwwerk een koninklijk stempel plaatsen. Door een cartouche omgeven namen van farao's sierden bakstenen in Egypte. Dank zij hun stempels kunnen we nog altijd lezen, welke Romeinse legioenen stenen voor hun fortificaties bakten.³

Toen de techniek van het stenen bakken in de twaalfde eeuw ook in de kleistreken van de Noordduitse laagvlakte ingang vond, bleef men hier niet achter. Sindsdien hebben in de steenbakkerijen werkzame lieden er zowel in Duitsland als in Nederland hun tekens in achtergelaten. In dit artikel worden niet alleen de Groninger voorbeelden maar ook sommige verwante tekens in aangrenzende landstreken besproken.

De baksteenmerken in de literatuur

In Nederland is tot dusver weinig systematisch over de tekens en inscripties in baksteen gepubliceerd. Meestal bleef het bij een casuïstische mededeling. Aan de Duitse zijde van de grens heeft het verschijnsel meer aandacht ontvangen: dat resulteerde in enkele pogingen tot inventarisatie en categorisering.

In 1959 besprak Neumann de circa honderd door hem verzamelde merken in Nedersaksen. Hij onderscheidde vijf groepen. Zijn indeling is er in de eerste plaats een naar de gebruikte techniek, maar hij vlecht daarbij op zodanige wijze aspecten van vormgeving en betekenis in, dat zijn presentatie ondoorzichtig wordt. De vele tekeningen in zijn artikel zijn wel verhelderend.⁴

Meinz schonk in zijn in 1966 verschenen dissertatie over de middeleeuwse kerkelijke bouwkunst in Oostfriesland kort aandacht aan de *Ziegelbrennerzeichen*. Hij beperkt zich tot een klein aantal voorbeelden, maar vergezelt zijn tekst wel met tekeningen van vijftien van deze specimen.⁵

Veel uitvoeriger behandelden Noah en Noah de middeleeuwse baksteenmerken in Oostfriesland in een speciaal aan het onderwerp gewijd artikel in het *Emder Jahrbuch* 1992. Hun verzameling is de meest omvangrijke en hun indeling biedt meer houvast, zij het dat ook zij daarbij indelingsbeginselen van onderscheiden aard tegelijkertijd hanteren.⁶

In Nederland heeft alleen De Vries zich in zijn proefschrift uit 1994 meer systematisch met baksteenmerken beziggehouden. Hij doet dit in een paragraaf van het hoofdstuk 'Gebruiken rond het bouwen', waarin onder andere ook de merktekens van timmerlieden en steenhouwers worden

behandeld. Hij geeft een ruim aantal Nederlandse voorbeelden, waaronder enkele uit Groningen, Friesland en Drenthe, en biedt enige hypothesen aan.⁷

Een inventarisatie en beschouwing van de op dit ogenblik bekende Groninger voorbeelden kan aan de kennis van het fenomeen bijdragen.

De grenzen van het onderzoek

Het onderzoek naar de baksteenmerken wordt bemoeilijkt door de omstandigheid dat het grootste deel van de merken voor ons verborgen blijft. Een baksteen telt zes zijden; slechts één ervan is in het muurvlak te zien. Sommige stenen bevinden zich in de lagen onder het maaiveld of op zó grote hoogte dat het oog er zelden op valt. Aan de binnenzijde worden ze veelal door pleister en kalk bedekt. Vaak komen gemerkte bakstenen pas bij afbraak of restauratie van het bouwwerk aan het licht. Ze worden dan in een nis of een vitrine in de kerk tentoongesteld óf ze komen in een particuliere verzameling terecht. Van een centrale registratie is geen sprake; systematisch onderzoek wordt er niet door bevorderd.

Indeling van de merktekens

We kunnen de onderling sterk verschillende merktekens uit drie gezichtspunten beschouwen: achtereenvolgens dat van de verschijningsvorm, de gebruikte techniek en de (mogelijke) betekenis. Een zodanige driedimensionale benadering bevordert de helderheid.

1. Naar de verschijningsvorm

Veelvuldig zien we lijnen, respectievelijk een samenstel van lijnen. Deze kunnen evenwijdig lopen of elkaar kruisen. Naarmate de lijnen elkaar rechthoekig dan wel meer of minder schuin kruisen ontstaan ruitpatronen van verschillende vorm. Daarbij kan een deel van de zichtbare zijde van de steen zijn benut, maar ook kan dit vlak geheel zijn bedekt. Ook de zorgvuldigheid van de vormgeving loopt uiteen. Parallele lijnen binnen een diep ingegrifte omlijsting zien we in een steen in de zuidgevel van de kerk in Den Anel. Een eenvoudig kruis van twee lijnen toont een van het kerkhof van Groot Wetsinge afkomstige steen, nu in de collectie-Reinders te Middelstum. Een horizontale lijn met vier ongelijke dwarslijnen vinden we aan de noordgevel van de kerk in Krewerd. Uit de losse pols getrokken ruiten op een steen in de noordgevel van het koor in Thesinge contrasteren met de verzorgde, onderling sterk verwante

3 Voor de geschiedenis van de baksteen en zijn toepassingen: Hollestelle, *Steenbakkerij*, 5-22; Smit, *Steengoed*, 5-8; Schrader, *Mauerziegel*, 10-55.

4 Eberhard G. Neumann, 'Die Backsteintechnik in Niedersachsen während des Mittelalters', *Lüneburger Blätter*, Heft 10 (1959) 21-44, vooral 36-44.

5 Manfred Meinz, *Der mittelalterliche Sakralbau in Ostfriesland*. Abhandlungen und Vorträge zur Geschichte Ostfrieslands XLVI (Aurich 1966) 28-29.

6 Robert en Gudrun Noah, 'Die mittelalterlichen Ziegelmarken in Ostfriesland', in: *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden*, 72 (1992) 69-79.

7 Dirk Jan de Vries, *Bouwen in de late middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*. Diss. Leiden 1994 (Utrecht 1994) 122-132.

3. Den Andel, zuidgevel van de kerk. Steen met parallelle lijnen.

4. Groot Wetsinge, afkomstig van het kerkhof, nu in collectie-Reinders, Middelstum. Steen met kruis.

5. Krewerd, noordgevel van de kerk. Steen met 'turfje' (telmerk?).

6. Thesinge, noordgevel van het koor. Steen met ruitpatroon.

7. Wiesens, zuidgevel van de kerk. Stenen met ruitpatronen.

8. Bagband, zuidgevel van de kerk. Steen met ruitpatroon.

9. Logabirum, zuidgevel van de kerk. Steen met ruitpatroon.

10. Midwolda, afkomstig van een boerderij, nu in collectie te Tinallinge. Steen met ruitpatroon en kruisjes.

ruitpatronen die verschillende stenen in de muren van de kerken in de Oostfriesse dorpen Aurich-Oldendorf, Bagband, Holtrop, Strackholt en Wiesens tonen. Ook het samenstel van rechthoekige ruiten op een steen in de zuidgevel van de kerk in Logabirum, Oostfriesland, is tamelijk regelmatig uitgevoerd.

Gecomplieerder is het patroon op een steenfragment, afkomstig uit de afbraak van een boerderij in Midwolda, en daarvoor misschien van de afgebroken middeleeuwse kerk aldaar. Deze steen, nu aanwezig in een particuliere collectie in Tinallinge, is eerst voorzien van vrij dunne schuine evenwijdige lijnen en vervolgens van een horizontaal-verticaal ruitpatroon; enkele rijen van de zo ontstane vierhoeken zijn vervolgens met kruisjes ingevuld.

Deze steen vormt een overgang naar de stenen met meetkundige figuren. Twee halve stenen, respectievelijk afkomstig uit de kerkmuren van Tinallinge en Zuidbroek, tonen een constructie van horizontale, verticale en schuine lijnen, die een zekere mate van intentionaliteit suggereren. Wellicht is ook de steen in Wiesens, Oostfriesland, met een door een ovaal omgeven kruis in deze categorie onder te brengen. Interessant is het 'bord' van het molenspel op een steen, gevonden in de kerk van Augustinusga, Friesland (en nu helaas verdwenen), die een onvolledige pendant heeft in een steen in Wiesens.

Verschiede merktekens vertonen gelijkenis met handmerken, ook wel huismerken genoemd. Ze zijn samengesteld uit rechte en schuine lijnen, niet zelden ook in de vorm van kruisen, en al of niet van dwarsstreepjes voorzien. Later werden ook gebogen lijnen toegepast.

Een huismerk werd van vader op oudste zoon overgedragen; jongere zonen voegden er een dwars- of schuin streepje aan toe.⁸ Zo ontstaan figuren als die op enkele stenen van een colonnet in de oostgevel van de kerk van Leermens en op een steen in de zuidgevel van het koor in Thesinge. Van deze zijn de drie handmerken in Leermens na het bakken en waarschijnlijk na het metselen ingehakt. Een steen in de collectie-Reinders te Middelstum, afkomstig van afbraak te Oude Pekela, vertoont ook enkele karakteristieken van een handmerk. Merken van deze aard vinden we in Oostfriesland bijvoorbeeld in Critzum, Esklum, Upleward en Westersholt. De gelijkenis met de merken van steenhouders en timmerlieden dringt zich op. In de paragraaf over de betekenis kom ik daar op terug.

In de literatuur vinden we veelvuldig reeksen van ingestoken of ingedrukte gaten, willekeurig of gegroepeerd aangebracht. In Groningen ken ik alleen een steen in de zuidgevel van de kerk van Bierum met drie parallelle rijen gaten van

schuin-ovale doorsnee. Veel grotere gaten zien we bijvoorbeeld aan de zuidgevel van de kerk in Eggelingen, Oostfriesland.

Ook bij de letters en cijfers, die we in bakstenen aantreffen, moeten we ons steeds afvragen, of ze in de steen gebakken zijn dan wel of ze (veel) later zijn ingekrast of ingeslepen. Vaak is dat evident: de noordmuur van de kerk in West-Ochtersum, Oostfriesland, is op ooghoogte van vele initialen voorzien. Maar ook de M in de zuidmuur van de kerk in Nuis en de letters BKI in een (op de kop ingemetselde) steen in de noordmuur van het koor van de kerk in Godlinze zijn naderhand in de al gebakken steen gekrast.

Onmiskenbaar in de rauwe steen gegrift zijn twee teksten, afkomstig uit de kloosterhof van Ter Apel respectievelijk uit de muur van de kerk in Tinallinge. In Ter Apel bestaat de inscriptie uit ruim één regel, in Tinallinge uit twee regels, die bovendien zijn onderstreept. De letters in Ter Apel zijn wat lossier, zwieriger dan de hoekiger tekens in Tinallinge. Van geen van beide teksten is de lezing tot dusver gelukt.

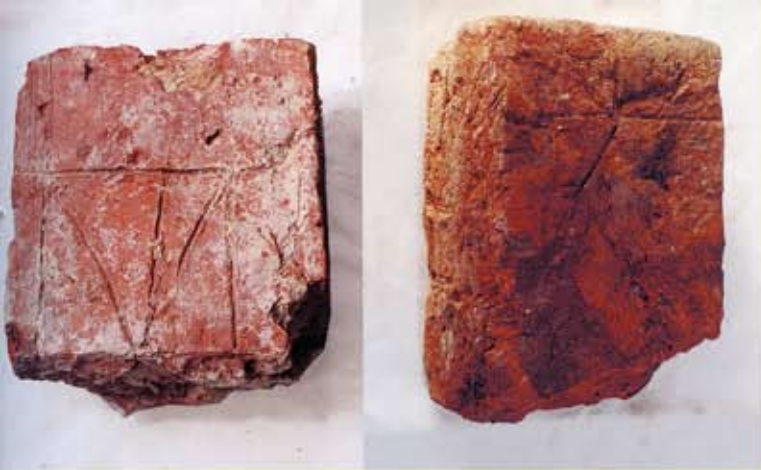
Een soortgelijke tekst kwam bij de restauratie van de kerk in Zweeloo, Drenthe, in de onderste laag van de fundering aan het licht. Deze steen heeft tot verschillende interpretaties aanleiding gegeven. Op gezag van Van der Gouw las Janse: *dubbeld de hitte in*. Hollestelle keerde de steen om en weerlegde aldus deze lezing; zij zag: III (of VII) mila, dat is 3 of 7 duizend, en *pro igt (of ign)*, dat is voor igt/ ign.⁹ De steen is, helaas op de kop, in de entree van de kerk ingemetseld.

Spectaculair zijn altijd de toch niet zo zeldzame, in de platte zijde van een steen zich aftekenende contouren van handen, ter grootte van zowel een volwassen hand als een kindervoorhand. Een enkele maal komt de omtrek van een kindervoet voor. In de collectie-Hijlkema te Delfzijl bevindt zich een fraaie handafdruk in een steen die uit Sint-Annen en wellicht van het voormalige klooster aldaar afkomstig is. Op sommige stenen in Oostfriesland (Campen, Wiesens) komen ranken met bladeren of bloemen voor. Ze zijn voor een deel van het golvende type met terugbuigende zijtakken, verwant aan de versieringen op de dertiende-eeuwse klokken in Niehove en Uitwierde, en aan de sierranden zoals ze bijvoorbeeld in de kerken van Den Aniel, Noordbroek en Siddeburen zijn geschilderd. Ze voegen zich daarmee in een romaanse ornamenttraditie. Deze florale vormen heb ik in Groningen niet op bakstenen gezien.

Ten slotte kan een dier in de steen zijn gegrift. Op de platte zijde van een steen in de van 1646-1652 daterende toren van Eenrum is een tamelijk natuurlijk uitzijnde vis getekend. Veel gestileerder is de vis in de zuidgevel van de kerk in Zuidlaren, Drenthe; daar is de strekzijde van de steen gebruikt.

8 Zie over hand- en huismerken: H.W.M.J. Kits Nieuwenkamp, *Het raadsel der huismerken*, Amsterdam 1955, met verdere literatuur. Over handmerken in de bouw: De Vries, *Bouwen*, 93-109. Een overzicht van 956 Groninger huismerken in: A. Pathuis, *Groninger Gedenkwaardigheden. Teksten, wapens en huismerken van 1208-1814* (Assen/Amsterdam 1977) 933-955.

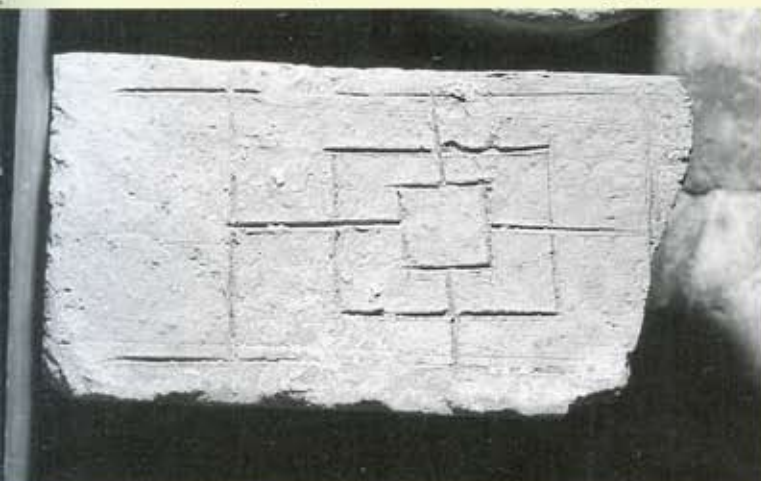
9 Zie achtereenvolgens: H. Janse, 'Dertiende-eeuwse baksteenfabricage', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 76 (1977) 14; Johanna Hollestelle, 'Een andere kijk op een oude baksteen', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 76 (1977) 121. De discussie is nog niet verstomd, zie De Vries, *Bouwen*, 127, met noot 666: "in zijn commentaar op deze studie stelde Janse weinig geloof te hechten aan Hollestelle's interpretatie."

11. Tinallinge (links) en Zuidbroek, afkomstig uit de respectieve kerkmuren en nu in verzamelingen ter plaatse. Stenen met meetkundige figuren.

12. Wiesens, noordgevel van de kerk. Steen met meetkundige figuur.

13. Augustinusga, afkomstig uit de kerkmuur, nu verdwenen. Steen met afbeelding van het molenspel. Foto 1965.

14. Leermens, oostgevel. Colonne met drie stenen met handmerken, na het bakken aangebracht.

15. Thesinge, zuidgevel van het koor. Steen met twee handmerken.

16. Nuis, zuidgevel van de kerk. Steen met letter M (of handmerk?), na het bakken aangebracht.

17. Bierum, zuidgevel van de kerk. Steen met door instrument ingestoken gaten.

18. Eggelingen, zuidgevel van de kerk. Steen met door vingers ingestoken gaten.

2. Naar de gebruikte techniek

Bij het snijden in klei met een mes of een ander dun scherp voorwerp verschijnen dunne lijnen. Een voorbeeld is de al genoemde steen in de noordgevel van het koor in Thesinge. Brede groeven ontstaan wanneer een houten of metalen staafje met scherpe of afgeronde punt wordt gebruikt. Ten slotte kun je ook je vinger gebruiken: het kruis op de uit Groot Wetsinge afkomstige steen maakt de indruk zo te zijn gemaakt.

In het algemeen geldt dat hoe taaier de steen en hoe stomper het voorwerp is, hoe hoger de wallen zijn die langs de groef worden opgeworpen.

Behalve een lineaire beweging over de oppervlakte van de steen is ook een afsteken naar de diepte mogelijk. Daarbij kan een houten of metalen staafje met ronde of hoekige doorsnee diensten bewijzen. De gaatjes in de steen in de zuidgevel van de kerk in Bierum zijn zo tot stand gebracht. Wie zijn vinger gebruikt, kan zoals in Eggelingen ronde gaten in een steen maken.

Over de afdruk van hand en voet sprak ik al in de paragraaf over de verschijningsvorm.

In sommige steden en streken waren stempels gebruikelijk. Neumann noemt een concentratie van stempels in Lüneburg-Winsen en in de driehoek Stendal-Jerichow-Tangermünde (Sachsen-Anhalt). In Groningen ken ik geen stempels in baksteen. Van den Berg zag ze in Janum, Friesland; Haiduck rapporteerde onlangs over de vondst van bijzondere stempeltekens in een steen van de kerk in Etzel, Oostfriesland.¹⁰ In de collectie-Reinders bevindt zich een steen met stempelafdrukken uit Holtland, Oostfriesland. Het gestileerde rankenpatroon in verschillende stenen van de torengelven in West-Ochtersum, Oostfriesland, is ook met behulp van een stempel aangebracht.

Tenslotte wijs ik op de mogelijkheid, in de al gebakken steen een merkteken aan te brengen. Het is zonneklaar dat dit moeilijker is dan een groef in de groene steen. Ik noemde al de merken in de colonnet aan de oostgevel van de kerk in Leermens. Een ander voorbeeld is het kruis in een steen in de zuidgevel van de kerk in Kantens, bij de restauratie (1955-1959) als enige van een stel van zulke kruisen overgebleven.¹¹

3. Naar de betekenis

In grote lijnen hebben de verschillende patronen, zoals Schrader treffend formuleert, "Dekoration und Information" ten doel.¹² We moeten er wel rekening mee houden dat een belangrijk deel van deze decoratie en informatie slechts een tijdelijk doel diende. De tekeningen en ook de handafdrukken op de platte zijden van de steen waren na het in metselen niet meer zichtbaar; de opvallend op zijn kant gemetselde steen in de toren van Eenrum is een opzettelijke uitzondering. Maar ook de tekens op de streken kopzijden van de steen waren veelal slechts van belang zolang de steen nog niet vermetseld was. Het is de vraag of de zorgvuldig met ruitpatronen versierde stenen in Bagband en Wiesens een decoratief oogmerk hebben gehad óók nadat ze waren ingemetseld. Ze zijn willekeurig in het muurvlak geplaatst, en bovendien weten we niet hoeveel van zulke stenen voor ons onzichtbaar in de muur zijn opgenomen.

Een deel van de merken heeft zeker gediend als telmerk. Het 'turfje' op de noordgevel van de kerk van Krewerd is een mooi voorbeeld. In de steen aangebrachte gaatjes kunnen dezelfde betekenis hebben gehad. Merken als deze verwijzen naar het aantal van de gevormde stenen, bijvoorbeeld de dagproductie, of naar het bereiken van de opgedragen of bestelde hoeveelheid.¹³

De handafdruk werd gezet bijvoorbeeld aan het eind van de 'rekendag': dat wil zeggen wanneer een bepaalde hoeveelheid stenen gereed was om te worden gebakken en met de werklieden werd afgerekend.¹⁴ Een negentiende-eeuwse bron geeft er een ooggetuigeverslag van. Naar aanleiding van een geschrift over een Romeinse tegel met Latijns schrift, welk opschrift betrekking had op de steenproductie van één dag, merkt J.D. (= mr. J. Dirks) op: "Och! er is toch niets nieuws onder de zon. Als op mijne steenfabriek de laatste steenen van den rekendag gevormd op "de plaats" lagen, drukten de vier "afdragers", jongens, en de "opstecker", even als Quartvs voor 1800 jaren deed, hunne handen in de natte steenen en menigwerf heb ik zulke gebakken "handsteenen" gezien."¹⁵

Een merk kan ook de herkomst aangeven en zo de verantwoordelijkheid van de steenbakker markeren. De in de Middeleeuwen en daarna uitgeoefende controle op aantal,

10 Herma M. van den Berg, *Dantumadeel. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, De provincie Friesland. Noordelijk Oostergo, deel III* ('s-Gravenhage, 1984) 104, afb. 141 c: een fragment van een baksteen, zesmaal op willekeurige wijze gestempeld met een wiel met acht spaken. H. Haiduck, '(Ostfriesische Fundchronik 2001) 22. Etzel, Gemeinde Friedeburg. *Mittelalterliche Backsteinzeichen*', in: *Emder Jahrbuch*, 81 (2001) 260-261: een verweerde steen met zes afdrukken van een cirkel met daarin een Grieks kruis, met in elk der zwikken tussen de kruisarmen een punt.

11 Het dagboek van de restauratie van de kerk te Kantens (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist) maakt op blz. 48 gewag van twee "ingehakte kruisen", op dezelfde hoogte, ruim 2 meter ter weerszijden van de aansluiting van het nieuwe aan het oude gedeelte van de zuidgevel: "het kruis op de linker foto is bij de restauratie verdwenen, daar de steen geheel schilferig was."

12 Schrader, *Mauerziegel*, 150.

13 Vergelijk de uiteenzetting over de *Akkordziegel*, waarin de steenbakker zijn arbeidsvolume markeerde, in: Martin Ortmeier, ed., *Per Handschlag. Die Kunst der Ziegler* (Passau 1995) 66. Daarbij: Hollestelle, *Steenbakkerij*, 149: contracten per seizoen, per oven, per duizendtal.

14 Zie ook: *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, XII (1972) 1847, s.v. Rekendag 2).

15 ^{LD} (= mr. J. Dirks), 'Een voetmerk op eenen romeinschen tegel', in: *De Navorscher* 24 (1874) 191-192. Noah en Noah, 'Ziegelmarken', 73, spreken in dit verband van "Der letzte Stein des Jahres" (bedoeld zal zijn: van het seizoen).

19. Ter Apel, afkomstig uit de kloosterhof, nu in particulier bezit ter plaatse. Steen met ingeschreven tekst.

20. Tinallinge, afkomstig uit de kerkmuur, nu in verzameling ter plaatse. Steen met ingeschreven en onderstreepte tekst.

21. Zweeloo, afkomstig uit de onderste laag van de fundering. Steen met ingeschreven tekst. Twee lezingen zijn mogelijk: zoals de steen is ingemetseld, of (waarschijnlijk correct) ondersteboven.

22. Sint-Annem, afkomstig van het voormalige kloosterterrein, nu in collectie-Hijkema, Delfzijl. Steen met afdruk van een hand.

23. Eenrum, noordwand van de toren. Steen met ingegrifte vis.

24. Zuidlaren, zuidgevel van de kerk. Steen met ingegrifte vis.

25. West-Ochtersum, zuidgevel van de toren. Een van de tenminste acht stenen met stempelafdruk van gestileerde ranken.

26. Kantens, zuidgevel van de kerk. Steen met ingehakt of ingeslepen kruis.

grootte en kwaliteit van de baksteen was streng.¹⁶ Op grond van de overeenkomst met de werkwijze van de steenhouwer noemen Noah en Noah de merken een "Art Gütesiegel". De Vries maant evenwel tot enige voorzichtigheid in dezen: "Het is uiteraard de vraag of de werkwijze van steenhouders vergelijkbaar was met die van de steenbakkers, vooral ook omdat deze ambachten niet direct samenwerkten. Toch valt er iets te zeggen voor deze aanname, omdat die overeenkomt met één van de schaarse betrouwbare gegevens over de functie van steenhoudersmerken, waaruit blijkt dat deze controle van het werk achteraf mogelijk maakten."¹⁷

Handmerken hoeven niet per se als kwaliteitsmerk, en dus ter verantwoording, te zijn geplaatst. Ze konden ook dienen om de bijdrage van de steenbakker aan de kerkbouw levend te houden. De "vaktrots", die Janse naar aanleiding van de timmermansmerken veronderstelt, zal ook de steenbakker niet vreemd zijn geweest.¹⁸

Versieringslust heeft zeker een rol gespeeld. De ranken zijn er een voorbeeld van, maar ook sommige van de lijn- en ruitpatronen kunnen uiting van een decoratieve aandrift zijn. De molenspielen in Augustinusga en Wiesens kunnen hebben gediend om – bijvoorbeeld tijdens de schaft – dit eeuwenoude spel te spelen. Was ook de steen uit Midwolda met ruitjes en kruisjes een speelveld?

Een magische betekenis van sommige tekens is niet uit te sluiten. Afbeeldingen, tekeningen, symbolen, afdrukken en inschriften kunnen ter bezwering en als afweer hebben gediend.¹⁹

Laten we ten slotte niet vergeten dat in de steenbakkerij veel minderjarige werkzaam waren.²⁰ Elke vormer genoot de hulp van een opsteker, die een homp klei op de vormtafel deponeerde, en twee tot vier afdragers, die de gevormde stenen naar de 'plaats' brachten, waar ze werden gedroogd. Opsteker en afdragers waren jongens. Zodra de op hun plat gelegde stenen enigszins droog waren geworden, werden ze op een smalle kant gezet om verder hard te worden. Het omkantelen gebeurde wederom door kinderen (en vrouwen). Tenslotte waren ook bij het stapelen van de in voldoende mate droog en hard geworden stenen vrouwen en kinderen betrokken. Speelse, ondeugende krassen en 'tekens' zullen zeker zijn geplaatst.

Uitnodiging

In de inleiding tot hun artikel erkennen Noah en Noah dat de baksteenmerken in de literatuur veelal als een "peripheres Problem" zijn gewaardeerd.²¹ De merken hebben inderdaad slechts een plaats in de marge van de architectuurgeschiedenis. Maar fascinerend zijn ze wel. Aanvulling van onze kennis kan ons verder brengen bij onze pogingen, ze beter te leren verstaan. Daarom wil ik een ieder, die in de gevels van onze kerken of in een particuliere verzameling nog meer bakstenen met merktekens kent dan die welke ik hierboven heb beschreven, uitnodigen contact met mij op te nemen.

Ik dank de volgende personen, die op enigerlei wijze aan de verzameling van baksteenmerken en de totstandkoming van dit artikel hebben bijgedragen: de heer en mevrouw E. Datema te Tinallinge, en de heren ir. L.W. Barneveld te Groningen, W.H. de Boer te Niebert, dr. H.A. Groenendijk te Noordlaren, J. Hovinga te Zuidlaren, ing. J. Hijlkema te Delfzijl, S. Jaasma te Zuidbroek, D.M.J. Molenaar te Eenrum, B. Raangs te Winsum, ing. C.G. Reinders te Middelstum, dr. Regn. Steensma te Buitenpost en D.E. Warlich te Zuidlaren. In het bijzonder de overleggingen met de heer Hijlkema hebben mijn kennis en inzicht verrijkt.

Over de schrijver:

H.G. de Olde, Domineeskamp 8, 9471 BG Zuidlaren, telefoon 050 - 409 12 82, is rustend zenuwarts. Sedert 1975 heeft hij regelmatig over Groninger kerken en hun inventaris gepubliceerd. Curiositeiten in en aan (Groninger) kerken hebben zijn bijzondere belangstelling.

Verantwoording illustraties:

- 1, 2: John Vos, Delfzijl.
- 9, 16, 18, 24, 26: H.G. de Olde, Zuidlaren.
- 13: Instituut voor Liturgiewetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen.
- 19: dr. H.A. Groenendijk, Noordlaren.
- 21: Jan Anninga, Sleen.
- 23: ing. G. van Veen, Saaxumhuizen.

Alle overige foto's: Jan Hovinga, Zuidlaren.

16 Hollestelle, *Steenbakkerij*, onder andere 154-157. Daarbij: De Vries, *Bouwen*, 69-77.

17 Robert Noah, 'Zur Backsteintechnik des Mittelalters in Ostfriesland. Neue Aspekte aus technisch-konstruktiver Sicht', in: *Ostfriesland*, nr. 3 (1983) 2-10, hier 9; verg. Noah en Noah, 'Ziegelmarken', 73: "Die mittelalterlichen Ziegelmarken in Ostfriesland werden überwiegend als Gütezeichen gebraucht worden sein." Commentaar van De Vries, *Bouwen*, 130. Voorts over steenhouders- en timmermansmerken: H. Janse en D.J. de Vries, *Werk en merk van de steenhouwer. Het steenhoudersambacht in de Nederlanden voor 1800*, Zwolle 1991; H. Janse, 'Merk op hout. Timmermansmerk', *Restauratievademecum*, Zeist en 's-Gravenhage, 2b, RV-blad (1988) 1-3; H. Janse, 'Merk op natuursteen', *Restauratievademecum*, 2b, RV-blad (1992) 1-20.

18 Janse, 'Timmermansmerk', 1.

19 Schrader, *Mauerziegel*, 150.

20 Hollestelle, *Steenbakkerij*, 24-25. Verg. P.M. Schelling, *Technische termen in de steenbakkerij ('s-Gravenhage 1909)* 5; over de helper bij de vormtafel: "Voor dit werk gebruikte men een klein kind dat nog geen geregeld en zwaarder werk kon verrichten. Een enkel maal kwam het voor dat het kind vervangen werd door een oude vrouw, doch dit bleef toch uitzondering. Dit kind en casu quo ook de oude vrouw, werd zeer eigenaardig betiteld als kalf".

21 Noah en Noah, 'Ziegelmarken', 69.